

سنجش مکانی پهنه‌های فقر شهری در شهرهای جدید (مورد مطالعه: شهر جدید هشتگرد)

علیرضا بزرگوار،* کرامت‌اله زیاری** و مسعود تقوایی***

تاریخ دریافت ۱۳۹۵/۸/۲	تاریخ پذیرش ۱۳۹۶/۳/۱۳
-----------------------	-----------------------

امروزه شهرها به مکان تمرکز فقر تبدیل شده‌اند. بر همین اساس هدف پژوهش حاضر، ارزیابی فقر شهری در شهر جدید هشتگرد جهت برنامه‌ریزی بهتر برای ساماندهی، توانمندسازی و افزایش کیفیت زندگی و مکانی آن است. پژوهش حاضر از نوع کاربردی و به روش توصیفی - تحلیلی است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در شهر جدید هشتگرد ۱۷۳۲ بلوک معادل ۸۵/۹ درصد از طبقه خیلی فقیر و تعداد ۱۴۱ بلوک معادل ۷ درصد در زمره طبقه فقیر هستند. افزون بر این، طبقه متوسط متشکل از ۱۱۲ بلوک معادل ۵/۶ درصد می‌باشد و همچنین تعداد ۲۵ بلوک معادل ۱/۲ درصد طبقه مرفه و ۶ بلوک معادل ۰/۳ درصد طبقه خیلی مرفه قرار دارند. پایگاه اقتصادی - اجتماعی اکثریت جمعیت شهر جدید هشتگرد در زمره اقشار فقیر و تهیدست قرار دارند. چنانچه اقشار «خیلی فقیر (۸۵ درصد) و فقیر (۷ درصد)» مجموعاً ۹۲ درصد این شهر را تشکیل می‌دهند و طبقه متوسط زوال یافته یا عملاً نابود شده است (۵ درصد). طبقه مرفه و خیلی مرفه نیز ۱/۵ درصد شهر جدید هشتگرد را شامل شده‌اند. همین‌طور بین فقر و محدوده‌های مسکن اقشار کم‌درآمد رابطه مستقیمی وجود دارد چنانکه به ترتیب فقر در فازهای ۷، ۴، ۳، ۲ و ۱ شهر جدید هشتگرد بیشترین فراوانی و تمرکز جغرافیایی را دارد.

کلیدواژه‌ها: فقر شهری؛ پهنه‌های فقر؛ شهر جدید هشتگرد

* دانشجوی دکتری رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، پژوهشگاه شاخص پژوه (نویسنده مسئول)؛

Email: alirezabozorgvar@yahoo.com

** استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران؛

Email: zayyari@ut.ac.ir

Email: m.taghvaei@geo.ui.ac.ir

*** استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه اصفهان؛

مقدمه

جهان به سرعت در حال شهری شدن است (شورت، ۱۳۸۸؛ کیم و شورت، ۱۳۸۹؛ زیاری، مهدنژاد و پرهیز، ۱۳۸۸). برای اولین بار در سال ۲۰۰۷، بیش از نیمی از جمعیت جهان، شهری شده‌اند (Christiaensen, Weerdt and Kanbur, 2015: 1). در سال ۲۰۱۴، ۵۴ درصد جمعیت جهان در شهرها سکونت گزیده‌اند؛ در حالی که در سال ۱۹۹۵، ۳۰ درصد جمعیت در شهرها زندگی می‌کردند و بنابر تخمین‌های صورت پذیرفته در سال ۲۰۵۰، ۶۶ درصد جمعیت جهان در شهرها زندگی خواهند کرد (United Nations, 2014:1). همچنین بنابر پیش‌بینی‌های صورت پذیرفته در سال ۲۰۲۰، بیش از نیمی از جمعیت کشورهای در حال توسعه در شهرها زندگی خواهند کرد (Christiaensen, Weerdt and Todo, 2013: 2). از این رو شهرنشینی روزافزون باعث شهری شدن فقر شده است. چنانچه به‌طور متوسط خط فقر شهری، ۳۰ درصد بالاتر از خط فقر روستایی است. سهم فقرایی که با درآمد روزانه یک دلار در مناطق شهری زندگی می‌کنند، در فاصله سال‌های ۲۰۰۰-۱۹۹۳ از ۱۹ به ۲۵ درصد رسیده است (در حالی که سهم جمعیت شهری به‌عنوان یک کل از ۳۸ به ۴۲ درصد رسیده است) (Ravallion, Chen and Sangraula, 2007: 8).

همین‌طور مرکز اسکان سازمان ملل متحد تخمین زده بیش از ۹۰۰ میلیون نفر در محله‌های فقیرنشین و زاغه‌ای زندگی می‌کنند، این رقم به‌طور پیوسته در حال افزایش است چنانچه از سال ۲۰۰۰، بیش از ۲۰۰ میلیون نفر به جمعیت این سکونتگاه‌ها افزوده شده است. سکونتگاه‌های اقشار کم‌درآمد در مناطق پیرامونی و حاشیه‌ای شهرها واقع شده‌اند، چرا که هزینه‌های زمین و مسکن پایین‌تر بوده و تأمین هزینه‌های آن برای فقرا امکان‌پذیر است. اما در عین حال دسترسی محدودی به فرصت‌های اشتغال و خدمات آموزشی و بهداشتی وجود دارد. این امر به طولانی شدن زمان سفر و افزایش هزینه‌های حمل‌ونقل برای رسیدن به مکان کار، مدرسه و امکانات بهداشتی و درمان منجر می‌شود (Rengasamy and et al., 2001; Tolossa, 2010; Tacoli, 2012: 6). به دلیل رشد فقر شهری و عمیق‌تر شدن شکاف طبقاتی در شهرهای بزرگ، گروه‌های کم‌درآمد در قالب اجتماعات محلی و در فضاهای جغرافیایی خاص شکل گرفته‌اند. این گروه‌ها از روند

کلی توسعه بر کنار مانده و به حاشیه رانده شده‌اند (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۰).

سیاست‌های مداخله‌آمیز دولت در سال‌های اخیر به نحو بارزی در شهرهای جدید خود را نشان داده است. به طوری که پهنه‌های خالی درون و حاشیه‌های شهرهای جدید ایران طی سال‌های اخیر (از ۱۳۸۷ به این طرف) به عنوان یکی از مکان‌های تأمین مسکن اقشار کم‌درآمد در قالب مسکن مهر استفاده شده‌اند. چنانچه حجم عظیمی از مسکن مهر (۴۰۰ هزار واحد) در این شهرها اجرایی شده است. این موضوع به مسائل زیادی از قبیل بروز نابسامانی‌های اجتماعی، به هم خوردن تعادل و توازن فضاها، شهری، تشدید نابرابری از لحاظ دسترسی به امکانات و خدمات رفاهی و در نهایت سکونت فقرا در شهرهای جدید منجر شده است که شهر جدید هشتگرد از این مسئله در امان نمانده است. به طوری که در سال ۱۳۸۷ (زمان اجرای طرح مسکن مهر) جمعیت این شهر هجده هزار نفر بوده، در حالی که ساخت ۵۱ هزار مسکن مهر برای این شهر پیش‌بینی شده است. بنابراین حجم عظیم این ساخت‌وساز تعادل شهر جدید هشتگرد را بر هم زده و نوعی دوگانگی شدید را در گستره مکانی این شهر ایجاد کرده است. به عبارت دیگر، در شهر جدید هشتگرد به علت مهاجرت زیاد و ساخت حجم عظیمی از واحدهای مسکن مهر، فقر شهری با سرعت قابل ملاحظه‌ای رو به گسترش است و خانوارهای بسیاری با توجه به مشکلات اقتصادی در دیگر شهرها و آبادی‌ها به این شهر مهاجرت کرده و در محله‌های فقیرنشین یا به تعبیر بهتر محدوده‌های مسکن مهر این شهر ساکن می‌شوند. با این همه به‌رغم توجه خاصی که به موضوع فقر شهری در مطالعات شهری جهان حاضر شده، جایگاه این گونه مطالعات و به‌ویژه توجه به بعد مکانی آن در کشورمان جهت ارائه راهکارهایی برای کاهش این معضل بزرگ اجتماعی به شدت احساس می‌شود. بر همین اساس در این مقاله به ارزیابی فقر شهری با استفاده از یکپارچه‌سازی شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی، کالبدی در شهر جدید هشتگرد به عنوان بازتابی از نابرابری اجتماعی پرداخته شده است.

۱. مبانی نظری

سیبوم رون تری^۱ در مطالعه‌ای کلاسیک در خصوص فقر در شهر یورک انگلیس^۲

1. Seebohm Rown Tree
2. English City of York

(۱۸۹۹)، فقر را به عنوان «نبود درآمدهای کافی برای برآورده نمودن حداقل‌های مورد نیاز زندگی شامل غذا، اجاره و سایر اقلام جهت حفظ کارایی فیزیکی صرف^۱ تعریف نموده است» (The World Bank, 2000). به باور اسکات «فقر معادل فقدان نیازهای مادی اقتصادی اساسی برای نیازهای پایه‌ای زندگی است. فقرا افرادی هستند که از حقوق دستیابی به استانداردهای مناسب زندگی اجتماعی محروم می‌باشند» (Scott, 1994: 17). از نظر تانسن «فقر به افرادی گفته می‌شود که در کسب انواع رژیم‌هایی غذایی، مشارکت در فعالیت‌ها، شرایط و امکانات معمول زندگی ناتوان هستند» (Townsend, 1979). به اعتقاد کیترو و همکاران «فقر برابر با محرومیت اقتصادی» است. شیوه بیان این مفهوم به فقدان منابع اقتصادی افراد (یعنی غذا، مسکن، پوشاک و حمل و نقل) مربوط می‌شود. بنابراین استاندارد فقر بر مبنای سطح منابع ضروری خانوادگی (یا مصرف واقعی خانواده‌ها) برای به دست آوردن حداقل استانداردهای کافی زندگی است» (Citro and et al., 1995).

تعریف فقر در طول دهه گذشته تکامل یافته، چنانچه گزارش توسعه جهانی^۲ (۱۹۹۰) تعریف سنتی مبتنی بر درآمد^۳ فقر را بسط داد و شاخص‌ها و مؤلفه‌های دیگری نظیر فقدان دسترسی به خدمات بهداشتی مناسب، آموزش و تغذیه را به آن افزود. همچنین گزارش توسعه جهانی در سال ۲۰۰۱-۲۰۰۰ ابعادی دیگر نظیر بی‌صدایی، آسیب‌پذیری و بی‌قدرتی را به آن افزوده است (Hjorth, 2003: 383). به تعبیر بهتر، فقر تنها به مصرف یا درآمد ناکافی مربوط نمی‌شود بلکه ابعادی دیگر نظیر بهداشت، تغذیه، بی‌سوادی، نداشتن روابط اجتماعی، ناامنی، اعتماد به نفس پایین و بی‌قدرتی را دربرمی‌گیرد (Coudoul, Hentschel and Wodon, 2002). فقر شهری نیز پدیده‌ای چندبعدی^۴ است که در مناطق شهری اتفاق می‌افتد؛ به این معنا که افراد فقیر از محرومیت‌های گوناگونی از قبیل کمبود دسترسی به اشتغال، خدمات و مسکن کافی، حفاظت اجتماعی، نبود دسترسی به بهداشت، آموزش و امنیت و ایمنی شخصی رنج می‌برند (World Bank, 2002). به سخن دیگر فقر شهری

1. Merely Physical Efficiency
 2. World Development Report
 3. Income-based
 4. Multi Dimensional Phenomenon

پدیده‌ای چندبعدی است که افراد را با بسیاری از محدودیت‌های زندگی مواجه می‌سازد، چالش‌های پیش‌رو می‌تواند مشتمل بر دسترسی محدود به فرصت‌های شغلی و درآمدی؛ عدم بهره‌مندی از مسکن و خدمات، امکانات رفاهی و زیرساخت‌ها؛ محیط‌ها و محله‌های ناسالم و ناامن؛ عدم بهره‌مندی از خدمات تأمین اجتماعی و سازوکارهای حمایتی بهداشتی و آموزشی می‌باشد (Duclos and Araar, 2006). زندگی در شهرهای فقیرزده به معنی زندگی در اقتصادی است که تولید آن فقط برای زنده ماندن است، فقر شهری انتقال شوک اقتصادی کلانی است که معمولاً از طریق بازار کار و از دست دادن کار رخ می‌دهد (Fay, 2005: 2). فقدان دسترسی به زیرساخت و مسکن مناسب مهم‌ترین جنبه فقر در مناطق شهری محسوب می‌شود. افراد فقیر در شهرها ممکن است درآمدهای نقدی بیشتری داشته باشند، اما این درآمدها ممکن است ناپایدار و ناکافی باشد چراکه زندگی در شهرها هزینه‌های بالاتری در زمینه حمل‌ونقل و مسکن دارد. به‌علت نبود گزینه‌های مسکن رسمی، افراد مجبور به زندگی در محله‌های فقیرنشین و سکونتگاه‌های غیررسمی روی زمین‌های نامناسب یا زندگی در ساختمان‌های پرجمعیت و به دور از فرصت‌های شغلی می‌شوند. آنها فاقد مالکیت بر مسکن، فاقد دارایی ثابت، دسترسی به اعتبار و خدمات اساسی نیز می‌باشند. همچنین سلامت محیطی به‌خصوص برای کودکان از نگرانی‌های مهم به حساب می‌آید. شبکه‌های ایمنی ضعیف یا محدود فقر شهری را به‌ویژه در زمان‌های بحران مشکل می‌سازد (مهدنژاد، ۱۳۹۴).

خاطر نشان می‌شود دیدگاه‌های گوناگونی از جمله اکولوژیک، دوره تسلسل فقر، لیبرال، رادیکال و غیره در خصوص علت و معیارهای شکل‌گیری محله‌های فقیرنشین در شهرها بیان شده است (جدول ۱). از جمله مهم‌ترین این دیدگاه‌ها می‌توان به نظریه اقتصاد سیاسی فضا اشاره کرد که معتقد است ساختارهای سیاسی - اقتصادی و اجتماعی کلان باعث شکل‌گیری گستره‌های فقر و سکونتگاه‌های غیررسمی می‌شود. بر این اساس مقاله حاضر معتقد است دخالت‌های کلان دولت در زمینه مسکن و تجویز راهکارهای یکسان برای مناطق مختلف باعث تجمع فقرا و شکل‌گیری پهنه‌های فقر شده است.

جدول ۱. دیدگاه‌های مختلف و معیارهای شکل‌گیری محله‌های فقیرنشین

دیدگاه‌ها	معیارهای شکل‌گیری محله‌های فقیرنشین
اکولوژیک	<ul style="list-style-type: none"> تغییر در نحوه استفاده از زمین؛ کمبود مسکن و عدم تعمیر و نگهداری آنها؛ مهاجرت کارگران روستایی به شهر.
دوره تسلسل فقر	<ul style="list-style-type: none"> عدم سرمایه‌گذاری به‌منظور توسعه اشتغال؛ مهاجرت روستائیان به شهرها.
نیازهای اساسی	<ul style="list-style-type: none"> عدم برآورده شدن نیاز اجتماعی؛ مهاجرت روستائیان به شهرها؛ عدم امکان تأمین مسکن فقرا؛ ناکارآمدی بازارهای رسمی زمین و مسکن.
لیبرال	<ul style="list-style-type: none"> جمعیت زیاد خانواده‌های فقیرنشین؛ بی‌انگیزگی، بی‌نظمی اجتماعی در میان فقرا؛ مهاجران نورسیده به‌منظور یافتن شغل؛ گسترش شکاف فقر و عوامل کلان اقتصادی؛ نبود نظارت و کار در جامعه سنتی.
رادیکال	<ul style="list-style-type: none"> شکاف زیاد فقیر و غنی در شهر به‌دلیل ضعف نظام نامتعادل شهرنشینی؛ سطح پایین دستمزدهای کارگران؛ اراده سرمایه‌گذاری برای مقابله با گرایش فزاینده کاهش مصرف در اقتصاد سرمایه‌گذاری؛ کاهش سرمایه‌گذاری در تجهیزات.
وابستگی	<ul style="list-style-type: none"> وابستگی مرکز به پیرامون؛ افزایش شهرنشینی و رشد شهرها.
اقتصاد سیاسی	<ul style="list-style-type: none"> بهره‌کشی از طبقات پایین؛ تجمع ثروت و قدرت در یک شهر.
لیبرال جدید	<ul style="list-style-type: none"> دیدگاه استعماری نسبت و سلب مالکیت؛ مشکل قوانین سبب به حاشیه راندن اقتصاد می‌شود؛ هزینه فراوان رسمی کردن.

مأخذ: زنگانه و همکاران، ۱۳۹۴: ۹۶.

۲. روش تحقیق

تحقیق حاضر از نوع کاربردی است که با توجه به مؤلفه‌های بررسی شده، از رویکرد کمی

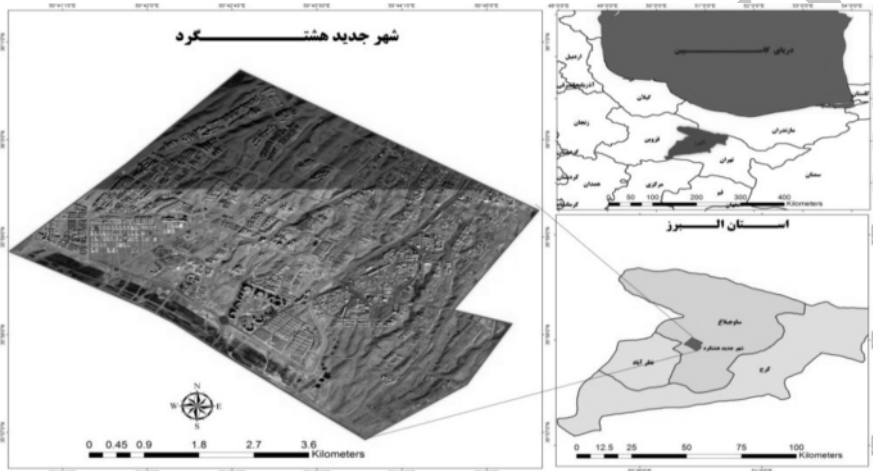
استفاده شده است. جامعه آماری در این پژوهش، شهر هشتگرد در سال ۱۳۹۰ می‌باشد. اطلاعات لازم از بلوک‌های آماری مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۰ استخراج شده است. بدین صورت که در نرم‌افزار Arc/View، Arc/GIS با استفاده از اطلاعات موجود در بانک اطلاعاتی، شاخص‌سازی صورت گرفت؛ سپس از شاخص‌ها خروجی گرفته و به محیط Excel انتقال داده شد. بعد از انجام مراحل فوق، شاخص‌ها را به محیط نرم‌افزار SPSS منتقل کرده و از طریق مدل تحلیل عاملی، شاخص‌ها به چهار عامل طبقه‌بندی شدند. مقدار ویژه، درصد واریانس، واریانس تجمعی و همچنین، ضریب اختلاف (شکاف برخورداری بین بلوک‌ها) برای هر یک از عوامل چهارگانه محاسبه شده است. باتوجه به هر یک از عوامل استخراجی، بلوک‌های شهر در پنج گروه بسیار مرفه، مرفه، متوسط، فقیر و بسیار فقیر قرار گرفت.

۳. مطالعه موردی

موضوع شهرهای جدید در دهه ۱۳۶۰ به‌عنوان یک خط‌مشی مدون برای مقابله با مشکلات اسکان جمعیت در ایران مورد توجه قرار گرفته است. از این رو، وزارت مسکن و شهرسازی (وقت) مکان احداث ۲۶ شهر جدید را در شورای عالی شهرسازی و معماری ایران تصویب کرده است. پس از گذشت سه دهه از مصوبه اسفند ۱۳۶۴ هیئت دولت، در حال حاضر شهر جدید هشتگرد به جذب جمعیت و اسکان در ۶ فاز (۱، ۲، ۳، ۴، ۷ و باغشهر یا فاز ۸) رسیده است. شهر جدید هشتگرد یکی از شهرهای استان البرز و بزرگ‌ترین شهر جدید مصوب کلانشهر تهران است که بیشترین فاصله را از مادر شهر خود داراست. این شهر در ۶۵ کیلومتری غرب کلانشهر تهران، ۲۵ کیلومتری شهر میلیونی کرج، شمال شهر فعلی هشتگرد و شمال مسیر ارتباطی اتوبان تهران - قزوین مکانیابی شده است. از نظر تقسیمات کشوری، شهری مجزا از هشتگرد است و در بخش مرکزی شهرستان ساوجبلاغ قرار گرفته است. محدوده کنونی شهر جدید هشتگرد، سابقاً از زمین‌های روستای بزرگ فشنند (پشنند)، بوده است که در دهه چهل توسط اداره منابع طبیعی به تملک دولت درآمده و از دهه پنجاه به وزارت مسکن و شهرسازی واگذار شده است. شهر جدید هشتگرد در پهنه شهرستان ساوجبلاغ، در وضع موجود دومین شهر بزرگ این شهرستان است. ساختار کلی طرح این

شهر از دو بخش عمده تشکیل شده است، بخش صنعتی که حدود ۱۹۷ هکتار در قسمت جنوبی اتوبان واقع شده و بخش مسکونی که با فعالیت‌های مرتبط خود با حدود بیش از ۴۰۰۰ هکتار در قسمت شمال اتوبان قرار گرفته است.

شکل ۱. موقعیت شهر جدید هشتگرد در تقسیمات سیاسی کشور و استان البرز

مأخذ: نگارندگان.

۴. بحث و یافته‌ها

پس از تعیین شاخص‌ها، عامل‌ها و زیرشاخص‌های آن مشخص شد. چنانچه برای سنجش مکانی فقر، چهار عامل و ۲۸ زیرشاخص در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و فرهنگی به دست آمد. درحقیقت پهنه‌های مکانی فقر براساس مجموعه‌ای از شاخص‌ها تعیین گردید و از این تعریف ابعاد مختلف فقر شهری مورد توجه قرار گرفته شد. پس از آن مقدار ویژه، درصد واریانس، درصد واریانس تجمعی و ضریب اختلاف هر یک از عامل‌ها به تفکیک مشخص شد (جدول ۲).

چهار عامل مذکور به‌منظور تعیین سنجش فقر در شهر هشتگرد به‌شرح زیر تفسیر شده‌اند:

عامل اول: مقدار ویژه این عامل ۱۲/۹۹ است که به‌تنهایی، ۴۳/۳۲ درصد واریانس را محاسبه کرده و توضیح می‌دهد. در این عامل، ۱۷ شاخص بارگذاری شده است و بیشترین

تأثیر را در بین عوامل چهارگانه دارد. ضریب پراکندگی، در این عامل، ۶۷/۴۰ درصد است. در بین این شاخص‌ها، ۸ شاخص اقتصادی، ۵ شاخص کالبدی، ۱ شاخص فرهنگی و ۳ شاخص اجتماعی وجود دارد (جدول ۲). پس این عامل را می‌توان عامل اقتصادی، کالبدی، اجتماعی و فرهنگی نامید.

جدول ۲. ماتریس بارهای عاملی برای معرف‌های سنجش فقر شهری در شهر جدید هشتگرد

متغیرها	عامل اول	عامل دوم	عامل سوم	عامل چهارم
متوسط بعد خانوار	۰.۸۶۲			
نرخ سالخوردگی	۰.۵۳۳			
نرخ سرباری	۰.۹۰۳			
نرخ باسوادی بزرگسالان	۰.۸۶۹			
میزان فعالیت	۰.۹۰۸			
نرخ اشتغال جامعه	۰.۹۰۸			
میزان اشتغال به تحصیل	۰.۸۳۰			
بار جمعیتی	۰.۸۷۴			
میزان فعالیت عمومی	۰.۸۶۷			
مشارکت اقتصادی	۰.۸۷۱			
مشارکت اقتصادی زنان	۰.۸۴۸			
ضریب اشتغال	۰.۷۰۱			
تراکم جمعیت در واحد مسکونی	۰.۸۵۳			
سرانه خالص مسکونی	۰.۸۲۴			
میزان تراکم جمعیت شهری	۰.۶۷۳			
تراکم خانوار در واحد مسکونی	۰.۷۹۳			
تراکم نفر در واحد مسکونی	۰.۶۳۹			
نرخ بیکاری		۰.۸۹۴		
بیکاری مردان		۰.۸۱۱		
بیکاری زنان		۰.۶۸۸		
بار تکفل خالص		۰.۸۸۸		
بار معیشت		۰.۵۷۱		
ضریب تکفل		۰.۸۹۴		

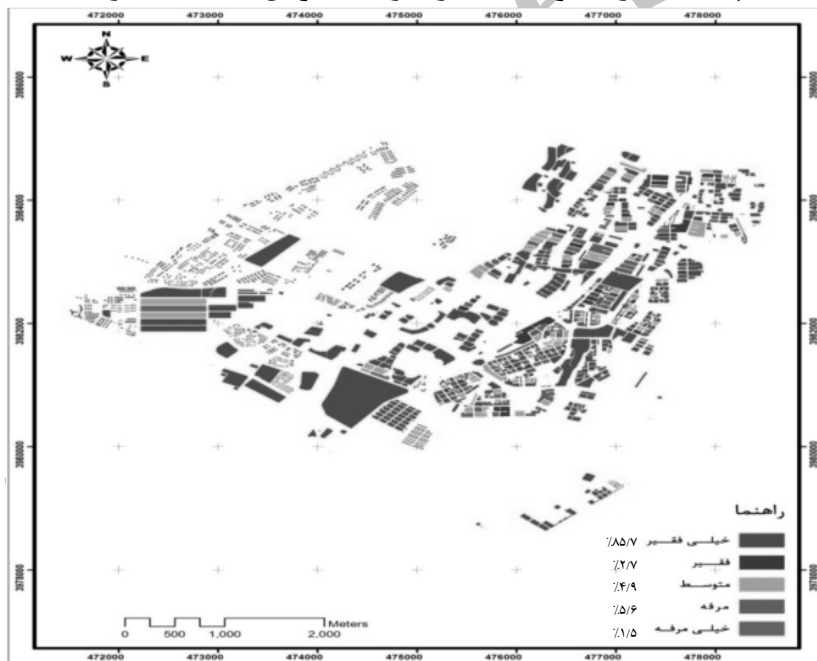
متغیرها	عامل اول	عامل دوم	عامل سوم	عامل چهارم
بار تکفل				۰.۹۶۲
نسبت جوانی جمعیت				۰.۹۶۳
نسبت وابستگی				۰.۹۶۲
نرخ بی سواد				۰.۵۶۵
سرايه ناخالص مسكوني				۰.۷۹۲
مقدار ویژه	۱۲.۹۹	۶.۲۰	۳.۴۶	۱.۲۲
درصد واریانس	۴۳.۳۲	۲۰.۶۸	۱۱.۵۶	۴.۰۸
درصد واریانس تجمعی	۴۳.۳۲	۶۴	۷۵.۵۶	۷۹.۶۵
ضریب اختلاف	۶۷.۴۰	۲۳.۹۲	۱۴.۳۳	۱۱.۵۲

Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

توزیع پراکنش فقر شهری، از منظر عوامل اقتصادی، کالبدی، اجتماعی و فرهنگی در شهر هشتگرد به این ترتیب بوده است: ۱۷۱۸ بلوک معادل ۸۵/۲ درصد بسیار فقیر، ۵۵ بلوک معادل ۲/۷ درصد فقیر، ۹۸ بلوک معادل ۴/۹ درصد متوسط، ۱۱۲ بلوک معادل ۵/۶ درصد مرفه و ۳۱ بلوک معادل ۱/۵ درصد بلوک‌های شهری جزء طبقه بسیار مرفه بوده‌اند (شکل ۲). افزون بر این همان طوری که شکل ۲ نشان می‌دهد اکثریت جمعیت فاز ۴ و ۷ به‌عنوان پهنه‌های مسلط اسکان اقشار کم‌درآمد در طبقه «بسیار فقیر» قرار گرفته‌اند؛ پهنه‌هایی که طبقه متوسط و مرفه را نشان می‌دهد به بلوک‌های کارکنان ایران خودرو مربوط است که از پایگاه اقتصادی نسبتاً خوبی برخوردارند. چنانچه به گواه کارشناسان شرکت عمران شهر جدید هشتگرد و همچنین مطالعات میدانی نگارندگان، بهترین بلوک‌های مسکن مهر هستند که از امکانات اولیه نیز تا حدودی برخوردارند. از جمله این بلوک‌ها می‌توان به پروژه تعاونی خدمات پشتیبانی ۴۰۰ (مجتمع ایران پارس) و تعاونی خاص ایران خودرو اشاره کرد. در این مجتمع‌ها فضای پارکینگ برای تمامی ساکنان تأمین شده است. نمای ساختمان مانند بسیاری از ساختمان‌های مسکن مهر سیمان رنگی نیست و کاربری خدماتی درون مجتمع تعریف و تکمیل شده است هر چند شاید تمامی کاربری‌ها براساس مقررات تعیین شده موجود نباشد. در مجموع خود مجتمع در ساکنان انگیزه سکونت را

ایجاد کرده و به نوعی بهترین مسکن مهرهای ساخته شده در زمان حاضر در شهر جدید هشتگرد است. افزون بر این، نقشه پراکنش طبقات اجتماعی عامل اول، نشان‌دهنده آن است که طبقه‌های فقیر و بسیار فقیر در تمام پهنه‌های شهر اسکان پیدا کرده‌اند و به‌عنوان طبقات غالب در شهر جدید هشتگرد رخساره نموده‌اند. با وجود این، فازهای ۱ و ۲ شهر جدید هشتگرد وضعیت بهتری دارند چنانچه بخش‌های قابل توجهی از آنها به طبقه‌های متوسط و مرفه اختصاص یافته است. به تعبیر بهتر می‌توان گفت قدمت و شکل‌گیری تدریجی آنها باعث شده است که ساکنان آنها در گذر زمان به ثبات اقتصادی و اجتماعی دست یابند.

شکل ۲. نقشه پهنه‌بندی فقر در بلوک‌های شهری بر مبنای عوامل کالبدی در شهر جدید (۱۳۹۰)

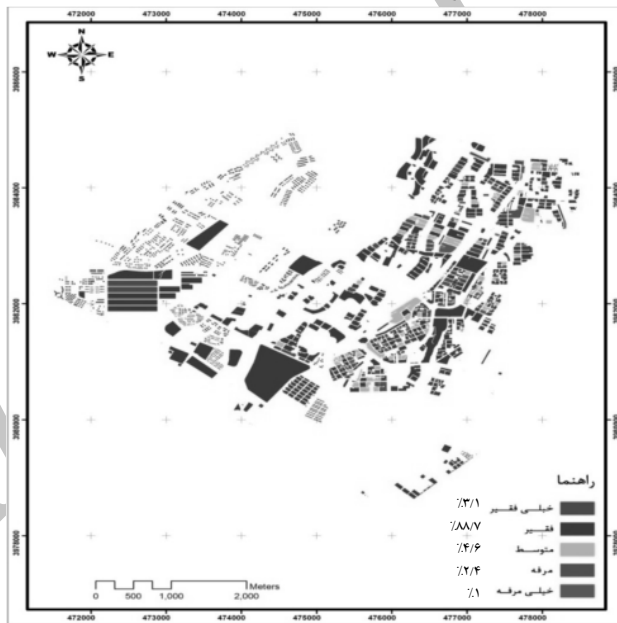

مأخذ: همان.

عامل دوم: مقدار ویژه این عامل ۶/۲۰ است که بیانگر ۲۰/۶۸ درصد واریانس است. ضریب پراکندگی در این عامل، ۲۳/۹۲ درصد است. در این عامل، ۶ شاخص بارگذاری شده است؛ لذا براساس شاخص‌های بارگذاری شده، این عامل را می‌توان عامل اقتصادی نامید.

پراکنش فضایی فقر، از نظر عامل اقتصادی در سال ۱۳۹۰ و برای شهر جدید هشتگرد از این قرار بوده است: ۶۳ بلوک معادل ۳/۱ درصد بسیار فقیر، ۱۷۸۹ بلوک معادل ۸۸/۷ درصد فقیر، ۹۳ بلوک معادل ۴/۶ درصد متوسط، ۴۹ بلوک معادل ۲/۴ درصد مرفه و ۲۰ بلوک معادل ۱ درصد بسیار مرفه (شکل ۳). با مشاهده پهنه‌های فقر در شکل ۳ می‌توان به این نکته پی برد که از لحاظ اقتصادی نوعی فضای دو قطبی در شهر شکل گرفته است؛ چنانچه فازهای ۳، ۴ و ۷ شهر جدید هشتگرد به مکان تمرکز فقر و محرومیت تبدیل شده‌اند و کاملاً با فازهای ۱ و ۲ ناهمسان هستند. با وجود این فقر به صورت فراگیر در شهر اتفاق افتاده چنانچه بسیاری از سلول‌های فاز ۱ و ۲ نیز به فقرا اختصاص یافته است.

شکل ۳. نقشه پهنه‌بندی فقر در بلوک‌های شهری بر مبنای عامل اقتصادی در شهر جدید (۱۳۹۰)

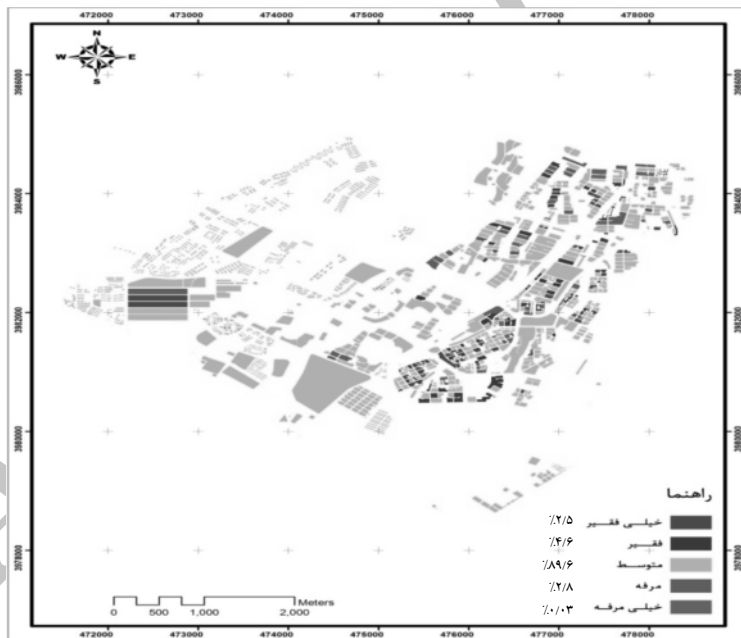

مأخذ: همان.

عامل سوم: مقدار ویژه این عامل ۳/۴۶ است که ۱۱/۵۶ درصد واریانس را تبیین می‌کند. ضریب اختلاف، در این عامل و بین بلوک‌های شهر ۱۴/۳۳ درصد است (جدول ۲). این عامل را با توجه به ۳ شاخص بارگذاری شده در آن، می‌توان عامل اقتصادی - اجتماعی نامید.

توزیع فقر، از لحاظ عوامل اقتصادی - اجتماعی، از این قرار است: ۵۰ بلوک معادل ۲/۵ درصد بسیار فقیر، ۹۳ بلوک معادل ۴/۶ درصد فقیر، ۱۸۰۷ بلوک معادل ۸۹/۶ درصد متوسط، ۵۷ بلوک معادل ۲/۸ درصد مرفه و ۷ بلوک معادل ۰/۳ درصد بسیار مرفه. همان‌طور که شکل ۴ نشان می‌دهد از لحاظ پراکنش عامل اجتماعی شهر جدید هشتگرد، اکثریت جمعیت شهر از نظر جوانی، وابستگی و بار تکفل در سطح متوسطی قرار دارند. از لحاظ این عامل نیز تا حدودی نوعی ناهمسانی و عدم توازن و تعادل در سطح شهر مشاهده می‌شود. چنانچه فازهای ۳، ۴ و ۷ از این لحاظ در شرایطی کاملاً متوسط قرار دارند.

شکل ۴. نقشه پهنه‌بندی فقر در بلوک‌های شهری برمبنای عامل اجتماعی در شهر جدید (۱۳۹۰)

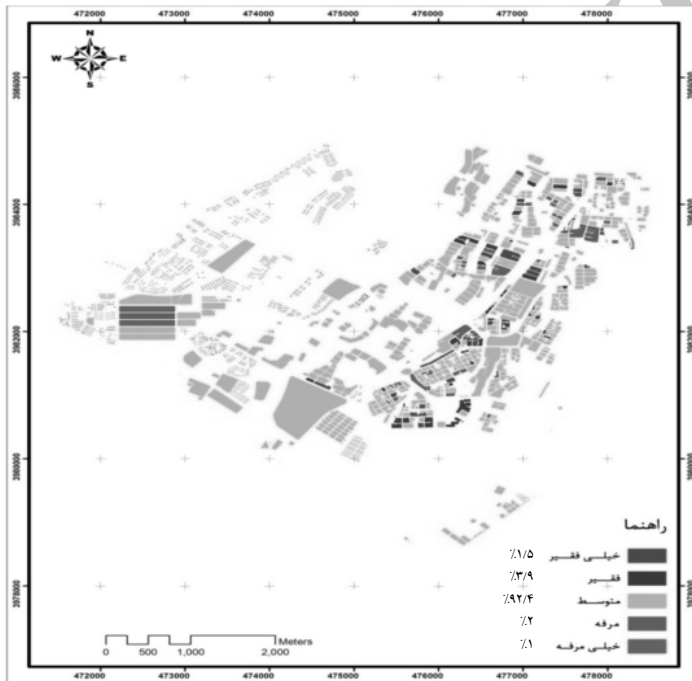

مأخذ: همان.

عامل چهارم: در این عامل، مقدار ویژه ۱/۲۲ است که ۴/۰۸ درصد واریانس را محاسبه کرده و توضیح می‌دهد. ضریب پراکندگی ۱۱/۵۲ درصد است (جدول ۲). در این عامل ۲ شاخص (نرخ بی‌سوادی و سرانه ناخالص مسکونی) در این عامل بارگذاری شده است که

بر مبنای آن، می‌توان این عامل را عامل فرهنگی نامید. از منظر عامل فرهنگی، ۳۰ بلوک معادل ۱/۵ درصد بسیار فقیر، ۷۸ بلوک معادل ۳/۹ درصد فقیر، ۱۸۶۸ بلوک معادل ۹۲/۴ درصد متوسط، ۴۱ بلوک معادل ۲ درصد مرفه و ۱ بلوک بسیار مرفه (شکل ۵).

شکل ۵. نقشه پهنه‌بندی فقر در بلوک‌های شهری بر مبنای عامل فرهنگی در شهر جدید (۱۳۹۰)

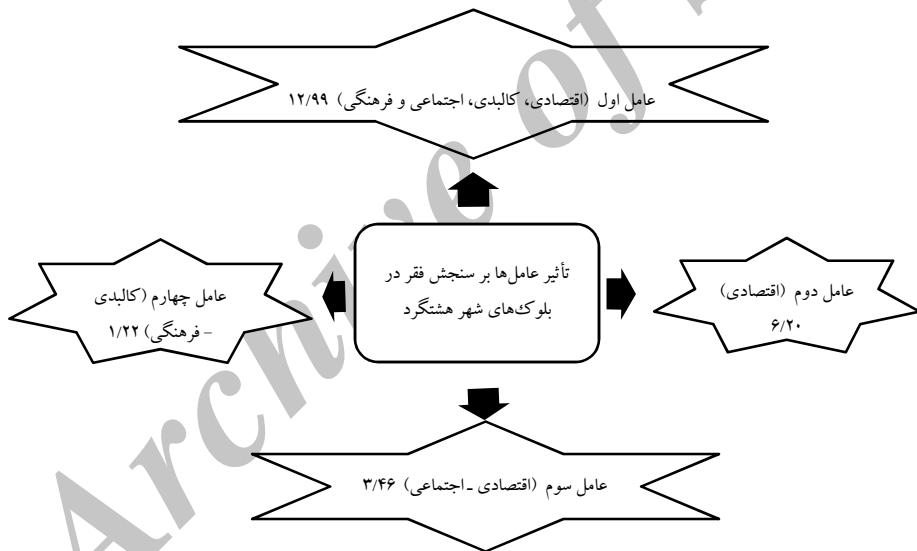
مأخذ: همان.

شکل ۵ در خصوص پراکنش مکانی عامل چهارم نشان می‌دهد که شهر جدید هشتگرد در وضعیت متوسطی قرار دارد. یکی از ویژگی‌های ممتاز در شهر جدید هشتگرد، میزان باسوادی بالای جمعیت در میان زنان و مردان است. در سال ۱۳۸۵، میزان باسوادی در میان مردان بالای شش سال، ۹۷/۲ درصد و در میان زنان ۹۴/۷ درصد است. این آمار در سال ۱۳۹۰، برای مردان میزان باسوادی ۹۶/۲ و زنان ۹۵/۲ درصدی را نشان می‌دهد که می‌توان بیان داشت کاهش میزان باسوادی مردان در ۵ سال اخیر در شهر جدید هشتگرد با ویژگی‌های اجتماعی

گروه‌های مهاجر در ارتباط بوده است. چنانچه شکل عامل چهارم نشان می‌دهد این شاخص‌ها در فازهای مختلف شهر جدید هشتگرد در وضعیت قابل توجهی قرار دارند.

مجموع درصد واریانس، در ۴ عامل یادشده، ۷۹/۶۵ درصد است. از این میزان، نزدیک به یک‌دوم آن، در عامل اول جمع شده است. این موضوع، نشان‌دهنده ارزش و اهمیت عامل اول در مقایسه با عوامل بعدی است. این امر نشان‌دهنده آن است که عامل اول بیشترین تأثیر را بر فقر شهری در شهر جدید هشتگرد دارد. پس از عامل اول به ترتیب عامل‌های دوم، سوم و چهارم قرار دارند (شکل ۶).

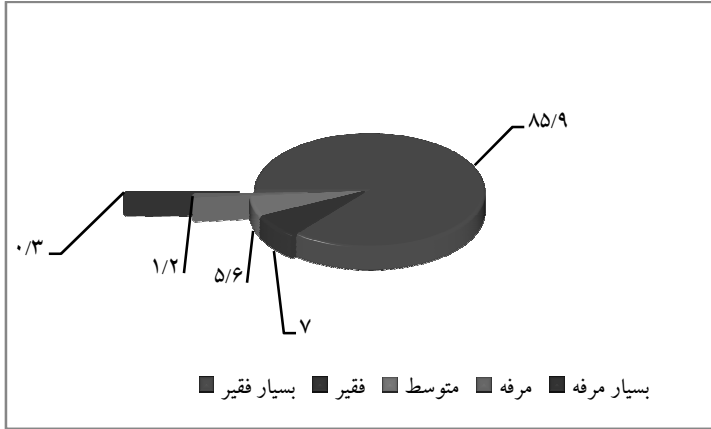
شکل ۶. نمودار نسبت عامل‌های چهارگانه در سنجش مکانی فقر شهری شهر جدید هشتگرد (۱۳۹۰)

مأخذ: همان.

تلفیق عامل‌ها: با جمع‌بندی و تلفیق چهار عامل فوق، نتایجی بدین شرح حاصل شد: ۱۷۳۲ بلوک معادل ۸۵/۹ درصد بسیار فقیر، ۱۴۱ بلوک معادل ۷ درصد فقیر، ۱۱۲ بلوک معادل ۵/۶ درصد متوسط، ۲۵ بلوک معادل ۱/۲ درصد مرفه و ۶ بلوک معادل ۰/۳ درصد در گروه بسیار مرفه جا گرفته‌اند. ضریب اختلاف در عامل تلفیقی ۵۱/۲۱ درصد بود (نمودار ۱).

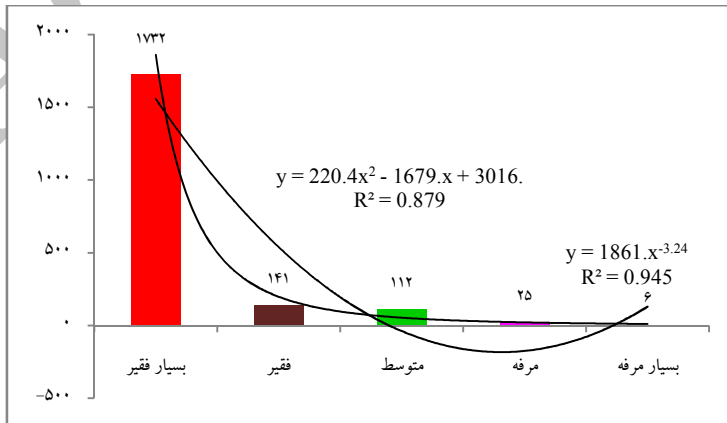
نمودار ۱. درصد پراکنش فضایی فقر شهری در شهر جدید هشتگرد با تلفیق عوامل چهارگانه (۱۳۹۰)

مأخذ: محاسبات نگارندگان.

با توجه به نمودار ۲، در بررسی توزیع فضایی فقر، R^2 به دست آمده ۰/۸۷۹ است. این رقم نشان می‌دهد ۸۷/۹ درصد تغییرات جامعه ناشی از عامل‌های بررسی شده است. به این معنا که ۸۷/۹ درصد از پراکنندگی (تغییرات) Y (جامعه در حال بررسی) به وسیله متغیر X (شاخص‌های به کار رفته برای بررسی توزیع فضایی فقر) توجیه پذیر است؛ لذا ۱۲/۱ درصد از تغییرات Y تبیین نشده باقی می‌ماند و معلول عواملی است که در الگوی رگرسیون لحاظ نکرده‌اند.

نمودار ۲. پراکنش فضایی فقر شهری در شهر جدید هشتگرد با تلفیق عوامل چهارگانه (۱۳۹۰)

مأخذ: همان.

آمارهای مندرج در جدول ۳ گویای واقعیت‌های بسیاری در شهر جدید هشتگرد است؛ به این معنا که پایگاه اقتصادی - اجتماعی اکثریت جمعیت شهر در زمره اقشار فقیر و آسیب‌پذیر قرار دارند. به طوری که طبقه‌های «بسیار فقیر (۸۵ درصد) و فقیر (۷ درصد)» به‌عنوان طبقه‌های غالب شهر جدید هشتگرد به‌شمار می‌آیند و مجموعاً ۹۲ درصد این شهر را تشکیل می‌دهند. این وضعیت توازن و تعادل شهر را برهم زده و آن را در حالت نامتعادل و بحرانی قرار داده است. در حالت عادی باید طبقه متوسط به‌عنوان بزرگ‌ترین طبقه شهری باشد، در حالی که در شهر جدید هشتگرد این وضعیت برعکس شده و طبقه متوسط زوال یا عملاً نابود شده است (۵ درصد). طبقه مرفه و خیلی مرفه نیز ۱/۵ درصد شهر جدید هشتگرد را شامل شده‌اند. به‌طور کلی شهر کاملاً در اختیار طبقه خیلی فقیر و فقیر قرار دارد؛ پدیده‌ای که یک استثنا در سطح کشور است.

جدول ۳. بلوک‌های شهر جدید هشتگرد از منظر عوامل تلفیقی (۱۳۹۰)

بسیار فقیر		فقیر		متوسط		مرفه		بسیار مرفه	
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۱۷۳۲	۸۵.۹	۱۴۱	۷	۱۱۲	۵.۶	۲۵	۱.۲	۶	۰.۳

مأخذ: محاسبات نگارندگان.

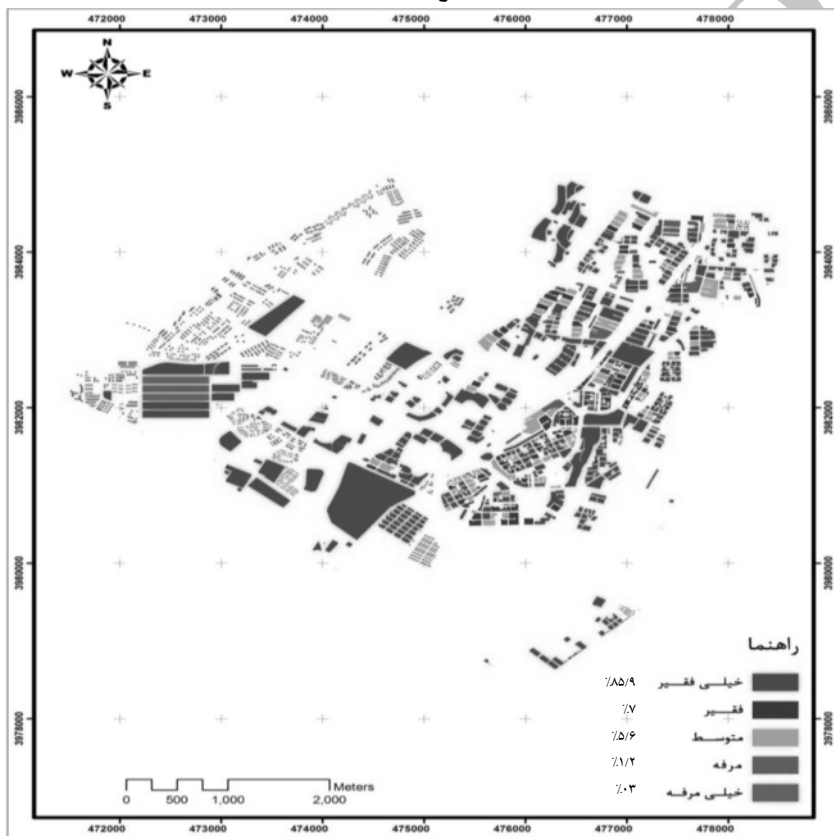
پراکنش طبقه‌های مختلف در شهر جدید هشتگرد (شکل ۷) نشان‌دهنده آن است که فقر در تمام سطح شهر به صورت فراگیر و تا حدی نامتوازن اتفاق افتاده است. به این معنا که فازهای ۳، ۴ و ۷ عملاً به‌طور کامل در تسلط فقرا قرار گرفته است که مهم‌ترین علت آن شهرسازی مستقیم دولت در حاشیه‌های شهر جدید هشتگرد در قالب برنامه‌ریزی برای ساخت بیش از ۵۰ هزار واحد مهر می‌باشد. افزون بر این، طبقه حداقلی متوسط و مرفه عمدتاً در پهنه‌هایی از فازهای ۱ و ۲ قرار گرفته‌اند. از این رو بر شهر جدید هشتگرد یک دوقطبی حداکثری و حداقلی حاکم شده است؛ پیش‌بینی می‌شود این دوقطبی شدن به سرعت گسترش یابد و عمیق‌تر گردد. چرا که هنوز واحدهای مسکن مهر به‌طور کامل تکمیل نشده‌اند و با اسکان جمعیت در آنها جمعیت فقیر زیادی به وضعیت موجود اضافه

می‌شود. بنابراین نوعی جدایی‌گزینی اجتماعی در نتیجه دخالت دولت و مسکن مهر شکل گرفته که سبب شده گروه‌های کم‌درآمد در بخش‌های خاصی از شهر به تفکیک از طبقات اجتماعی دیگر ساکن شوند. افزون بر این، مکان‌یابی پروژه‌های مسکن مهر شهر جدید هشتگرد در زمین‌های بکر و حاشیه صورت گرفته، و از امکانات زیرساختی و کاربری‌ها محروم شده‌اند و شهروندان برای تأمین نیازهای خود مجبور به سفرهای درون شهری بوده که این امر نیز باعث افزایش اتلاف زمان و هزینه حمل‌ونقل بیشتر برای گروه‌های کم‌درآمد می‌شود. این عوامل زمینه را برای بروز مسائل متعدد از جمله ناهنجاری‌ها، نابسامانی‌ها، بزهکاری‌ها و جرایم مستعد کرده است.

به عبارت دیگر، در سال‌های اخیر تعادل و توازن ارگانیک شهر به هم ریخته و همین‌طور تکامل و تحول تدریجی شهر نابود شده است. در این راستا، درحالی‌که شهر جدید هشتگرد هم اکنون ۲۳ هزار نفر جمعیت دارد با تکمیل پروژه‌های مسکن مهر، جمعیت این شهر به ۱۸۰ هزار نفر افزایش خواهد یافت. بنابراین از جمله مهم‌ترین دلایل برهم خوردن تعادل شهر جدید هشتگرد می‌توان به ساخت ۵۰ هزار واحد مسکن مهر در شهر جدید هشتگرد اشاره کرد که باعث ایجاد ناهنجاری‌ها و نابسامانی‌های زیادی گردیده است. افزون بر این، با ورود این حجم عظیم مسکن مهر، ساخت‌وساز به صورت پراکنده و گسترده در این شهر صورت گرفته به گونه‌ای که خدمات‌رسانی را برای همه دستگاه‌های مسئول با مشکل مواجه کرده است. درحالی‌که حداقل باید واحدهای مسکن مهر در یک فاز متمرکز می‌شد. همچنین در محدوده‌های مسکن مهر تنها به ساخت آن هم با کیفیت غیراستاندارد اکتفا شده و به تأمین زیرساخت‌های پایه‌ای و امکانات و خدمات رفاهی توجه نشده است؛ درحالی‌که مفهوم مسکن امروزه تنها به معنای یک ساختار و سازه کالبدی نیست بلکه یک بسته جامع و شامل زیرساخت، حمل‌ونقل و امکانات رفاهی می‌باشد. تنها در یک مورد پیش‌بینی شده که محدوده‌های مسکن مهر در شهر جدید هشتگرد به ۱۰۰ باب مدرسه نیاز دارند. علاوه بر این وجود اسکلت‌های نیمه‌کاره، عملکرد و سیمای شهر را ناهنجار و نازیبا کرده است؛ چنانچه این سازه‌های عظیم و بعضاً متروکه عملاً به کانون نابسامانی‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی و جرایم

شهری در هشتگرد جدید تبدیل شده‌اند. در واقع این سازه‌ها به بهترین نحو ممکن فضا را برای جرایم شهری مستعد ساخته‌اند.

شکل ۷. نقشه پهنه‌بندی فقر در بلوک‌های شهری بر مبنای عوامل تلفیقی در شهر جدید هشتگرد (۱۳۹۰)

مأخذ: همان.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

فقر گسترده و فراگیر مشخصه بارز شهر جدید هشتگرد است. به علت جانمایی مجتمع‌های مسکن مهر و فاصله میان آنها با فازهای ۱ و ۲ شهر جدید هشتگرد، به نوعی تبدیل به حاشیه شهر شده‌اند و یک تضاد نگاهی و طبقاتی میان ساکنان فازهای دیگر با ساکنان مسکن مهر

ایجاد شده است. به طور کلی نابرابری و عدم تعادل فضایی در شهر جدید هشتگرد مشهود است، و این وضعیت به نوعی جدایی‌گزینی منجر شده است. به گونه‌ای که امکانات و خدمات رفاهی تا حدی در هسته‌های اولیه شهر (فازهای ۱ و ۲) وجود دارد، اما پهنه‌های مربوط به افشار کم‌درآمد (فازهای ۳، ۴ و ۷) فاقد خدمات اولیه زیست و معیشت هستند. در این راستا توجه به آمارهای شرکت عمران شهر جدید هشتگرد، موضوع‌های مهمی را برای سیاستگذاران و برنامه‌ریزان روشن می‌سازد:

- طبق آمار موجود شرکت عمران ۱۴ مدرسه در حال احداث در فاز ۴ و ۷ برای ساکنان مسکن مهر است که از این تعداد دو مدرسه نیمه‌فعال و دو مدرسه تعطیل شده است و از تعداد ۱۰ مدرسه‌ای که در حال فعالیت جهت تکمیل ساخت مدرسه هستند در زمان حاضر تنها یک مدرسه دبستانی امکان ارائه خدمات به شهروندان مسکن مهر را دارد؛
- تعداد ۵ مسجد در فازهای مسکن مهر در حال احداث است که تاکنون یکی از آنها تکمیل و مورد استفاده ساکنان قرار گرفته است و چهار مسجد دیگر به صورت نیمه‌ساز و غیرفعال‌اند؛

- مجتمع‌های مسکن مهر فاقد فضاهای سبز و عمومی قابل توجه است. در برخی مجتمع‌ها مثل ایران پارس، فضای سبز توسط ساکنان ایجاد شده، اما به دلیل فقدان سیستم آبرسانی صحیح فضای سبز در حال نابودی است. ساخت صرف ساختمان بدون ایجاد حتی کوچک‌ترین فضای سبزی حس تعلق به محله را از ساکنان ربوده است؛

- تسهیل جهت دسترسی به حمل‌ونقل عمومی از جمله خدماتی است که تأثیر مستقیم بر بهبود کیفیت زندگی شهروندان دارد و با توجه به پراکندگی دیگر خدمات در شهرها به طور عام و فقدان امکانات و نیازهای اولیه در مسکن مهر به طور اخص دسترسی به وسایل نقلیه را از جمله ضروریاتی است که منجر به پیوند شهروندان به دیگر نقاط شهر و تأمین نیازهای آنان می‌سازد. فقدان مدرسه، مراکز خرید، مراکز آموزشی از یک سو فاصله میان محل کار و محل سکونت از سوی دیگر منجر به وابسته شدن بیشتر ساکنان به وسایل حمل‌ونقل شده است. در فازهای مسکن مهر هیچ‌گونه وسیله نقلیه عمومی وجود ندارد و تنها اتفاقی که رخ داده است نزدیک بعضی از مجتمع‌ها تعداد بسیار معدودی تاکسی جهت

رفاه حال ساکنان ایستاده که هر چند باعث بهبود شرایط شده اما رضایت ساکنان را در پی نداشته است، زیرا مسافران مجبورند زمان زیادی را منتظر بمانند تا تعداد سرنشینان تاکسی تکمیل شود و اگر به لحاظ زمانی در مضیقه باشند مجبورند کرایه سرنشینانی که تکمیل نشده است را بدهند تا تاکسی حرکت کند، و همچنین در تمامی زمان‌ها تاکسی وجود ندارد و بسیاری از ساکنان مجبور هستند از ماشین‌های گذری استفاده کنند که احساس ناامنی زیادی برای خانم‌ها حاصل می‌سازد.

● در تمام مجتمع‌ها فضای بازی کودکان وجود ندارد، یکی از ویژگی‌های بارز آپارتمان‌نشینی محصور شدن کودکان و نوجوانان در واحدهای مسکونی است که امکان هرگونه تحرک را از آنان می‌گیرد و نیاز است جهت تخلیه انرژی کودکان و نوجوانان از فضایی مانند باشگاه ورزشی، پارک و فضاهای بازی کمک گرفته شود. در تعدادی از مجتمع‌ها مانند سامان‌سازان کوثر و ایران پارس هیچگونه زمین بازی برای کودکان وجود ندارد و کودکان در خیابان مجتمع روز خود را شب می‌کنند. در تعداد دیگری از مجتمع‌ها مانند مجتمع المهدی تعدادی وسایل بازی - تاب و سرسره - برای کودکان فراهم گردیده است اما کف‌پوش محوطه بازی مناسب حال کودکان نیست و امکان آسیب دیدن کودکان وجود دارد. به‌طور کلی ساکنان از فضای بازی فرزندان خود احساس رضایت ندارند.

● مهم‌ترین مشخصه‌های ساختمان‌های مسکن مهر از لحاظ کالبدی عبارت‌اند از:

- متراژ پایین (۶۳ و ۷۵ متر) بدون تراس، بالکن و انباری، زندگی حتی برای یک خانواده سه نفره را نیز با مشکل روبه‌رو ساخته است؛
- ساکنان مسکن مهر دارای بعد خانواری و فرهنگ‌های متفاوتی هستند و همسایگی این افراد در کنار یکدیگر نیازمند رعایت ملاحظات بیشتری است اما واحدها دارای هیچگونه عایق صوتی نیست و به راحتی هرگونه صدایی به واحدهای دیگر انتقال داده می‌شود؛
- فقدان، کمبود یا نامناسب بودن پارکینگ موجب نارضایتی بسیاری از ساکنان مسکن مهر است. مجتمع ایران پارس تنها مجتمعی است که به تعداد واحدهای مسکونی پارکینگ موجود است.

منابع و مآخذ

۱. زنگانه، احمد، حمیدرضا تلخابی، فریدون گازرانی و محسن یوسفی فشکی (۱۳۹۴). «گستره‌های فضایی فقر شهری اراک»، نشریه تحلیل فضایی مخاطرات محیطی، سال دوم، ش ۱.
۲. زیاری، کرامت‌اله، حافظ مهدنژاد و فریاد پرهیز (۱۳۸۸). مبانی و تکنیک‌های برنامه‌ریزی شهری، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه بین‌المللی چابهار.
۳. شورت، جان رنه (۱۳۸۸). نظریه شهری، ارزیابی انتقادی، ترجمه کرامت‌اله زیاری، حافظ مهدنژاد و فریاد پرهیز، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران.
۴. عزیزی، منصور، علی موحد، فرزانه ساسان‌پور و نعمت کرده (۱۳۹۰). «تحلیلی بر وضعیت فقر شهری (مطالعه موردی: شهر مهاباد)»، نشریه سپهر، دوره بیست و سوم، ش ۱۹.
۵. کیم، هیوم یونگ و جان رنه شورت (۱۳۸۹). شهرها و نظام‌های اقتصادی، ترجمه ابوالفضل مشکینی، فریاد پرهیز، علیرضا غلامی و حافظ مهدنژاد، تهران، انتشارات مرکز مطالعاتی معماری و شهرسازی وزارت مسکن و شهرسازی.
۶. مهدنژاد، حافظ (۱۳۹۴). «سنجش و تحلیل مکانی گستره‌های فقر شهری (مورد مطالعه: شهر ورامین)»، رساله دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران.
7. Christiaensen, Luc, Joachim De Weerd and Ravi Kanbur (2015). "Urbanization and Poverty Reduction: The Role of Secondary towns in Tanzania", Prepared for The Planning Commission, President's Office, Tanzania.
8. Christiaensen, Luc, Joachim De Weerd and Yasuyuki Todo (2013). "Urbanization and Poverty Reduction-The Role of Rural Diversification and Secondary Towns", The World Bank Africa Region Office of the Chief Economist.
9. Citro, C. F. and et al. (1995). *Measuring Poverty: A New Approach*, Washington D. C., The National Academy of Science.
10. Coudoul, A., J. S. Hentschel and Q. T. Wodon (2002). *Poverty Measurement and Analysis in the PRSP Sourcebook*, Washington D.C: The World Bank.
11. Duclos, Jean-Yves and Abdelkrim Araar (2006). "Poverty and Equity: Measurement, Policy and Estimation with DAD", Springer, New York.
12. Fay, Marianna (2005). "The Urban Poor in Latin America", The World Bank, Washington, D.C.
13. Hjorth, Peder (2003). "Knowledge Development and Management for Urban Poverty Alleviation", Habitat International 27.
14. Ravallion, Martin, Shaohua Chen and Prem Sangraula (2007). "The Urbanization of Global Poverty", World Bank Research Digest, Vol. 1, No. 4, SUMMER 2007, Washington, DC.

15. Rengasamy, S., J. Devavaram, T. Marirajan, N. Ramavel, K. Rajadurai, M. Karuranidhi and N. Rajendra Prasad (2001). "Farmers' Markets in Tamil Nadu: Increasing Options for Rural Producers", Improving Access for Urban Consumers, Working Paper Series on Rural-urban Interactions and Livelihood Strategies 8, IIED, London.
16. Scott, John (1994). "Poverty and Wealth: Citizenship, Deprivation and Privilege", Addison-Wesley Longman Ltd.
17. Tacoli, Cecilia (2010). 'Internal Mobility, Migration and Changing Gender Relations: Case Study Perspectives from Mali, Nigeria, Tanzania and Vietnam', In The International Handbook of Gender and Poverty: Concepts, Research, Policy, Sylvia Chant (ed), Edward Elgar, Cheltenham, UK.
18. Tacoli, Cecilia (2012). Urbanization, Gender and Urban Poverty: Paid Work and Unpaid Care work in the City, International Institute for Environment and Development (IIED), Urbanization and Emerging Population Issues Working Paper 7, IIED and UNFPA 2012.
19. The World Bank (2000). World Development Report (WDR) 2000-2001: Attacking Poverty, The World Bank.
20. The World Health Organization (1992). "Our Planet, Our Health, Report of the Commission on Health and Environment", Geneva.
21. Tolossa, Degefa (2010). "Some Realities of the Urban Poor and their Food Security Situations: a Case Study of Berta Gibi and Gemechu Safar in the city of Addis Ababa, Ethiopia", International Institute for Environment and Development (IIED). Vol. 22(1). DOI: 10.1177/0956247810363527 www.sagepublications.com.
22. Townsend, P. (1985). "A Sociological Approach to Measurement of Poverty: A Rejoinder to Professor Amartya", Sen Oxford Economic Papers.
23. _____ (1979). "Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standards of Living", Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England.
24. United Nations (2014). "World Urbanization Prospects The 2014 Revision", The Department of Economic and Social Affairs of the United Nations, New York.
25. World Bank (2002). Poverty Reduction and the World Bank: Progress in Operationalizing the WDR2000/2001. Washington DC, Worldbank, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/14077>.